

UOT 821.222.1

Gülzar ƏQİQ

AMEA Nizami Gəncəvi adına
Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
gulnarjafarzade2002@gmail.com

**FƏTƏLİ ŞAH QACARIN “MƏCNUNA TƏNƏ” MƏSNƏVİSİ
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” POEMASININ
ƏNƏNƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ**

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Leyli və Məcnun, Fətəli şah Qacar, poeziya ənənələri, məsnəvi

Keywords: Nizami Ganjavi, Leyli and Mejnun, Fatali shah Qajar, poetical traditions, mesnewi

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Лейли и Меджнун, Фатали шах Каджар, поэтические традиции, месневи

Giriş. Qacarlar sülaləsi XVIII yüzilliyin sonlarında siyasi səhnəyə gələrək təqribən bir əsr yarımədək tarixi Azərbaycan torpaqlarının da daxil olduğu İranı idarə etmişlər. Tək İranın deyil, xalqımızın tarixində də bir çox mühüm siyasi olaylar məhz bu illərə təsadüf edir. Bu sülalənin əsasını qoymuş Ağa Məhəmməd xan Qacar dərin zəkali və fitri istedadla malik bir şəxs olmasına rəğmən, hakimiyyət illərini savaş meydanlarında keçirərək ölkənin mədəni həyatı ilə maraqlanmağa fürsət tapmamışdı. Onun Şuşada qətlindən sonra – 1797-ci ildə səltənət taxtına əyləşən Fətəli şah Qacar isə, əmisindən fərqli olaraq, saray daxilində məhsuldar ədəbi-mədəni mühitin yaranmasına çalışmış və bütün şahlıq dövründə şeir və sənətin tərəqqisi üçün əlindən gələni etmişdi. Özünün də yüksək şeir təbi olan qacar şahı “Əncüməni-Xaqan” adlı ədəbi məclis təşkil edib dövrünün tanınmış şair və ədiblərini ətrafına toplayaraq fars şeirinin sönmüş çırağını yenidən alışırdı. O özü də “Xaqan” təxəllüsü ilə məhəbbət mövzusunda qəzəl, qəsidə, rübai, məsnəvi və saqınamələrdən ibarət mükəmməl şeir divanı yaratmışdır. Firdovsi, Ünsüri, Xaqani, Nizami, Sədi və Hafiz kimi farsdilli poeziyanın qabaqcıl nümayəndələrinin forma və üslubundan bəhrələnən Fətəli şah klassik poeziya ənənələrini öz dövrünə gətirmiş və bütün yaradıcılığı boyu qədim ədəbi normalara riayət etməyə səy göstərmişdi.

Əsasən romantik üslubda yazan Fətəli şah həm də bir neçə məsnəvi müəllifidir. Kiçikhəcmli olmasına baxmayaraq, bu əsərlər həm forma, həm də məzmun baxımından kamil poetik parçalardır. Lirik epizodik hekayə şəklində nəql edilən bu məsnəvilər Şərq klassik poeziyasından qaynaqlanmışdır.

Nizami davamçıları. Məşhur alman şairi İ.V.Höte Nizamini “poeziyanın allahı” adlandıraraq deyib ki, “Firdovsi dünən, Ənvəri bugün, Nizami isə gələcək üçün yazmışdır” [1, s.55]. Həqiqətən də, əsrlər, qərinələr ötmüş, lakin Nizaminin sözü köhnəlməmişdir. Böyük şairin ölümündən sonra bu poemaların şöhrəti bütün

dünyaya yayılmış və şairə ölməzlik qazandırmışdır. “Xəmsə” adlandırılan bu poemalar toplusu Şərq ədəbiyyatında müxtəlif dövrlərdə söz və qələm sahibləri tərəfindən ən çox təqdir və təhsin edilən əsərlər sırasında yer almış və poeziya sənətində xəmsənəvislik kimi bir ənənənin yaranmasına səbəb olmuşdur. Onun ədəbi irsinə bu sonsuz maraq və meyil dahi şairin sözünün böyük qüdrətini göstərir. İndiyə qədər həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatşünaslığında “Xəmsə” mövzularına nəzirələrlə bağlı aparılan araşdırmalar Nizami davamçılarının dəqiq sayını müəyyənləşdirməyə imkan verməmişdir. Buna səbəb “Xəmsə” yaratmaq ənənəsinin uzun illər, hətta XX yüzilliyədək davam etməsi və bir çox əsərlərin əlyazmalarının tarixin dərin qatlarında itib-batması olmuşdur. Məşhur nizamişünas prof. Vəhid Dəstgerdi bu barədə yazır: “Müxtəlif kitabxanalarda yüzdən artıq “Xəmsə” və “Xəmsə” müəllifi bizim nəzərimizə çatmışdır. Əlbəttə, əgər dünyanın bütün kitabxanalarını axtarmaq imkanımız olsaydı, onda mindən artıq “Xəmsə” tapardıq” [2, s.137]. Tehran Universiteti alimlərinin apardığı tədqiqatlar əsasında məlum olmuşdur ki, “Xəmsə”yə daxil olan poemalar arasında ən çox bənzətmə “Leyli və Məcnun”a yazılmışdır. Bir qədər mübaligəli görünsə də, onlar bu mövzunu nəzmə çəkənlərin sayının yüzdən artıq olduğunu qeyd edirlər. Fikrimizcə, bu nakam məhəbbət dastanı əsasında nəzirəçiliyin belə vüsət tapmasının bir səbəbi dastandakı dərin romantizmdir, digər səbəb Nizaminin bu mövzunu yüksək sənətkarlıq qüdrəti ilə nəzmə çəkməsi olmuşdur. Bir çox söz əhli fars, türk, özbək, kürd, urdu dillərində Nizaminin məsnəvisinin əsas süjet və kompozisiyasını saxlamaq və bəzən müxtəlif epizodlar əlavə etməklə “Leyli və Məcnun” mövzusunda məsnəvilər yazmışlar. Əlbəttə, bir məqalə çərçivəsində bu mövzuda ərsəyə gətirilmiş əsərlərin hamısını nəzərdən keçirmək mümkün deyil və biz onlardan bəzilərinin yalnız adlarını çəkməklə kifayətlənməyə məcburuq.

Nizaminin məşhur beşliyinə nəzirə olaraq bütövlükdə ilk “Xəmsə” yaratmağa müvəffəq olmuş söz əhli hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325) olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə Xacu Kirmani, Əssar Təbrizi, Əşrəf Marağayi, Arif Ərdəbili, Əbdürrəhman Cami (1414-1492), Əlişir Nəvai (1441-1506), Məktəbi Şirazi, Vəhşi Bafqi, Abdulla Hatifi, Həqiri Təbrizi, Məhəmməd Füzuli, Əndəlib Qaracadaği, İsmayıl Nakam və b. şairlərin “Xəmsə” mövzularında yazdıqları məsnəviləri məşhurdur. Bu poemalar ayrı-ayrılıqda hər biri mükəmməl sənət əsəri olsa da, heç biri sözün Nizami zirvəsini fəth edə bilməmişdir. Nizami davamçılarından Əmir Xosrov Dəhləvi müdrik ustadın şagirdi olması ilə fəxr etmiş və onun kimsəni təkrar etməyərək “hər sözü birinci dediyini, XIV əsr Azərbaycan şairi Əssar Təbrizi isə məsnəvi sənətinin Nizami ilə qurtardığını” söyləmişdir [3, s.199].

Şərq ədəbiyyatında “Leyli və Məcnun” mövzusu. Nizaminin vəfatından sonra bütövlükdə ilk “Xəmsə” yazan Əmir Xosrov Dəhləvi “Leyli və Məcnun” (1298) adlı poema qələmə almışdır. Ondan sonra Əbdürrəhman Caminin eyniadlı məsnəvisi (1484) və Əlişir Nəvainin özbəkçə “Leyli və Məcnun”u daha məşhurdur. Sonralar türk dilində məsnəvi yazan Məhəmməd Füzuli və digərləri məhz Nəvai yaradıcılığından bəhrələnmişlər. Digər “Leyli və Məcnun” yazan şair XV yüzillikdə

yaşamış Məktəbi Şirazi olmuşdur. Onun farsca qələmə aldığı məsnəvisi bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından daha mükəmməl əsərdir. “O, mövzunu Nizamidən alsa da, onu Dəhləvidən daha yaxşı inkişaf etdirir və öz qəzəlləri ilə şirinləşdirir” [4, s.226].

Artıq XV əsrdən bu mövzuda türkcə məsnəvilər yaratmaq ənənəsi meydana gəlmiş və bu cərəyanın ilk nümayəndəsi Həqiri Təbrizi olmuşdur. O özünün “Leyli və Məcnun” poemasını 1426-cı ildə, Füzulidən təqribən yüz on il əvvəl qələmə almışdır. Bu poema türkcə “Leyli və Məcnun” yaratmaq baxımından ilk təşəbbüs kimi təqdirəlayiq olsa da, bədii kamillik cəhətdən zəif əsər hesab edilir. “Həqirinin “Leyli və Məcnun”u Azərbaycan folklor motivlərindən və dastan qəhrəmanlarının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən faydalansa da, Dəhləvi və Hatifinin təsiri onun qəhrəmanını, bir növ, qəlibə salmış, koloritdən məhrum etmiş, həm də obrazın görüşləri ilə mübarizəsinin vəhdətinə xələl gətirmişdir” [5, s.127]. Türk dilində qələmə alınmış “Leyli və Məcnun”lar sırasında ən mükəmməl əsəri 1536-cı ildə Molla Məhəmməd Füzuli yaratmışdır. Ondan sonra Əndəlib Qaracadaği, İsmayıl Nakam, Baqi və başqa azərbaycanlı şairlər də türk dilində bu mövzuda poemalar yazmışlar. Farsca yazılan “Leyli və Məcnun”lar sırasında Nizami qədər şöhrət qazanan şair olmamışdırsa, türkcə yazılan məsnəvilər arasında da Füzuli böyük ustad sayılır.

Beləliklə, gəncəli müdrik, şairin öz sözləri ilə desək, “ərəb xalqı arasında məşhur olan bu məlum hekayəni fars dilində söz gəlini tək bəzəyərək” onun şöhrətini ətrafa yaydı. Bu rəvayətin tarixçəsi ilə bağlı kiçik bir haşiyə çıxmaq. Mənşəyi qədim ərəb ədəbiyyatından götürülmüş “Leyli və Məcnun” rəvayəti haqqında əsasən ərəbdilli mənbələrdə məlumat verilir. Bunlardan üç ən etibarlı mənbə sayılanlar aşağıdakılardır:

1. İbn Qüteybə – “Əş-şer vəş-şüəra” (IX əsr)
2. Əbülfərəc İsfəhani – “Kitab əl-əğani” (X əsr)
3. İbn Nədim – “Əl-fihrist” (X əsr)

Bunlardan başqa, ərəb şairi Əbu Bəkr əl-Valibi “Divani-Məcnun” adlı məcmuədə Qeysə aid edilən pərakəndə şeirləri toplamışdır. Akademik İ.Y.Kraçkovski əl-Valibinin XI-XII əsrlərdə yaşadığını söyləyir. Hər halda o, Nizamidən öncə yaşamışdır, çünki bu şeir toplusu ərəbcədən farscaya çevrilmiş və Şirvanşah Axsitan da Məcnuna aid edilən bu şeirlərlə tanış olmuş və məhz bundan sonra Nizamiyə əsəri nəzmə çəkməyi sifariş etmişdir. Bu qədim dastanın ərəb ədəbiyyatında köklərini araşdıran İ.Y.Kraçkovski bu müəlliflərin nəql etdikləri rəvayətlər arasında bəzi fərqli epizodların olduğunu nəzərə alaraq, “İbn Qüteybədən təxminən bir əsr sonra yaşamış Əbülfərəc İsfəhaninin “Kitab əl-əğani” əsərini daha etibarlı mənbə sayır” [6, s.285]. Buna səbəb isə Ə.İsfəhaninin İbn Qüteybənin istinad etdiyi məxəzlərdən daha qədim məxəzlərə əsaslanması olmuşdur. Adıçəkilən qaynaqlara əsaslanan İ.Y.Kraçkovski, həqiqətən, VII əsrdə Ərəbistanda Qeys ibn Müləvvəh adlı gəncin yaşadığını və Leyli adlı sevgilisində şeirlər yazdığını təsdiq edir. Nizami bu əsəri nəzmə çəkəndən sonra Qeysin “Məcnun” adı əbədiləşir və

“həqiqi aşiq” obrazı ilə eyniləşir. Bu obraz İsgəndər, Xosrov, Şirin, Fərhad, Yusif, Züleyxa və digər obrazlar kimi “əbədi surət” statusu və bəlkə Nizaminin digər personajlarına nisbətən daha böyük şöhrət qazanır.

“Leyli və Məcnun” mövzusunda müraciət edərək bütöv poema yazmayan şairlər də olmuş və onlar bu dastanla bağlı rəvayətləri kiçik mənzum hekayələr formasında qələmə almışlar. Bədii söz sənətində bunu “təlmih” adlandırırlar. Xüsusilə klassik poeziya nümunələrində şairlər tez-tez məlum əfsanə və rəvayətlərə işarələr etmiş və onların qəhrəmanlarını xatırlatmışlar. Nizamidən sonra yaşamış məşhur şairlər arasında Sədi, Hafiz, Rumi, Saib və b. öz qəzəl və qəsidələrində həqiqi eşqdən bəhs edərkən məhz “Leyli və Məcnun” rəvayətinə işarə etmişlər. Bunların arasında Cəlaləddin Ruminin məşhur “Məsnəviyə-mənəvi” əsərində verdiyi mənzum rəvayət daha maraqlıdır. Burada o, xəlifənin dilindən Leyliyə üz tutub Məcnunun aləmə səs salmış eşqinin səbəbini bilmək istəyir. Bu uzun hekayənin ilk beytlərinə diqqət edək:

گفت لیلی را خلیفه کان تویی کز تو مجنون شد پریشان و غوی
از دگر خوبان تو افزون نیستی گفت خاموش چون تو مجنون نیستی

[7, s.20]

*Xəlifə Leyliyə dedi ki, sənsən
Məcnunu pərişan edib yolunu azdıran.
Başqa gözəllərdən sən artıq deyilsən,
Dedi: Sus, çünki sən Məcnun deyilsən.*

Leyli cavabında “ona yalnız Məcnunun gözü ilə baxan onun gözəlliyini görə bilər” deyir.

Sonra isə təqribən ona oxşar bir epizodu XV əsrdə yaşamış Vəhşi Bafqi adlı iranlı şair Nizaminin məlum poemasına nəzirə yazdığı “Fərhad və Şirin” məsnəvisinə daxil etmişdir. Bir neçə beytə nəzər salaq:

به مجنون گفت روزی عیب جویی که پیدا کن به از لیلی نکویی
که لیلی گر چه در چشم تو حور است به هر جزوی ز حسن او قصور است
ز حرف عیب جو مجنون برآشفست در آن آشفتگی خندان شد و گفت
اگر در دیده ی مجنون نشینی به غیر از خوبی لیلی نبینی

[8, s.426]

*Bir gün bir bədxah (eyibaxtaran) Məcnuna dedi ki,
Leylidən daha yaxşısını tap.
Əgər Leyli sənin gözündə huridirsə,
Onun hər üzvündə bir nöqsan var.
Bədxahın sözündən Məcnun pərişan oldu,
Pərişanlıqla gülümsündü və dedi:*

*Əgər (Leyliyə) Məcnunun gözü ilə baxsaydın,
Leylinin gözəlliyindən başqa heç nə görməzdin.*

Göründüyü kimi, hər iki rəvayətdə sanki el arasında zərbi-məsəl kimi işlənən “Leyliyə Məcnunun gözü ilə bax” fikri bir daha təsdiqlənir. Görkəmli rus şərqşünası Y.E.Bertelsin qeyd etdiyi kimi, “Məcnun surəti Yaxın Şərqi sevimli surətləri silsiləsinə daxil olmuş, yazılı ədəbiyyat çərçivəsini sındıraraq folklora girmiş, əbədi həyat kəsb etmişdir” [9, s.254].

Bəzən “Leyli və Məcnun” qəhrəmanları ilə bağlı olan və dastanın ilk qaynaqlarda olan variantından fərqli məzmunlu rəvayətlər yaranmış və bir çox şairlər bu rəvayət və əfsanələr əsasında kiçikhəcmli, lakonik mənzum hekayələr qələmə almışlar. Belə epizodik hekayələrdən birinə tanınmış Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığında rast gəlinir.

چو شد از مرگ لیلاش خبردار به سوی تربت لیلی شتابان به هر سو دیده ی حسرت گشاده پس آن کودک بخندید و بدو گفت ز من کی این تمنا می نمودی؟ ز هر خاکی کفی بردار و بو کن یقین کن تربت لیلی در آنجاست رموز عشق از آن کودک بیاموز	شنیدستم که مجنون دل افگار گریبان چاک زد با آه و افغان در آنجا کودکی دید ایستاده سراغ تربت لیلی از او جست که ای مجنون ترا گر عشق بودی برو در این بیابان جستجو کن ز هر خاکی که بوی عشق برخاست تو هم واقف در این دیر جگرسوز
---	---

[10, s.204]

*Eşitmişəm ki, qəlbi sınımış Məcnun
Leylasının ölümündən xəbərdar olan kimi
Yaxasını cırıb ah-nalə ilə
Leylinin məzarına tərəf tələsdi.
Orada gördü bir uşaq dayanıb,
Hər tərəfə həsrətlə baxdı.
Leylinin məzarının yerini ondan soruşdu
O uşaq gülərək ona dedi ki,
Ey Məcnun, sənin eşqin olsaydı əgər,
Məndən niyə bunu təmənnə edərdin?
Qəbirlərin arasını axtar,
Hər məzardan bir ovuc (torpaq) götür iylə.
Hansı torpaqdan eşqin ətri gəlsə,
Yəqin bil ki, Leylinin məzarı ordadır.
Ey Vaqif, sən də bu ciyəryandırən dünyada
Eşqin sirlərini o uşaqdan öyrən.*

Göründüyü kimi, xalq təranələri ruhunda yazılmış sadə və rəvan qoşmaları, gəraylıları ilə şöhrət qazanan M.P.Vaqif azərbaycanca şeirlərində olduğu kimi, bu lirik parçada da bədiiiliklə yanaşı sadəliyə riayət etmiş, həcmi kiçik olsa da, bütöv bir hekayəni nəql etməyə müvəffəq olmuşdur.

Fətəli şah Qacarın “Məcnuna tənə” məsnəvisi. Şeir divanını araşdırdığımız Fətəli şah Qacarın yaradıcılığında lirik janr üstünlük təşkil edir. O da özündənəvvəlki sənətkarlar kimi, “eşq ümmənə”na baş vuraraq Nizami irsinə biganə olmamış, “Leyli və Məcnun” haqqında olan rəvayətlə bağlı “طعنه بر مجنون” (“Məcnuna tənə”) adlı məsnəvisini qələmə almışdır. Əlbəttə, cəmi iyirmi bir beytdən ibarət olan bu şeir parçası həcmcə kiçik olsa da, formasına görə məsnəvi şəklindədir. Bu kiçik mənzum hekayədə şair bütün yaradıcılığı boyu şeirlərində hakim olan romantik üslub çərçivəsində münazirə (sual-cavab) şəklindən istifadə edərək mükəmməl bir bədii əsər yaratmağa çalışmışdır. Məcnunun insan qəlbini ehtizaza gətirən ilahiləşdirilmiş eşqi romantik üsluba müraciət edən bütün şairləri düşündürmüş, hər kəs özünəməxsus şəkildə yaranan suallara cavab tapmağa çalışmışdır. Aşıqın eşq vadisində çəkdiyi əzabların bədii təsviri, “xəyal, coşqun hiss-həyəcan, təmtəraqlı üslub, bədii nidalar və suallar, kəskin təzadlar, ümumiyyətlə, romantik ədəbiyyatın səciyyəvi keyfiyyətlərindəndir” [11, s.185].

Dahi Nizami həm “Xosrov və Şirin”, həm də “Leyli və Məcnun”da eşqin tərifinə yüzlərlə beyt həsr etmiş, onu bütün yaranışın əsası adalndırmışdır. Neçə yüzilliklər boyunca davam edən iqtibas ənənələrindən bəhrələnən Fətəli şah bu lirik parçada eşqin yüksəkdə durduğunu, onu duymaq və yaşamaq səadətinin hər kəsə nəsib olmadığını söyləyir. Şərin məzmunundan məlum olur ki, şairin lirik qəhrəmanı o elə özüdür, o da Məcnun kimi aşıqdır və həyatın mənasını eşqdə görür.

طعنه بر مجنون

که تا کی می زنی بر دل ز غم نیش
ز دلداری نخوردی زخم کاری
نیافتادی ز پا از دست مستی
نیدی در تن خود تاب و تبها
چو من خوابت نیامد خواب شیرین
نگشتی روز و شب بر کوه و هامون
حدیث عشق لیلی باورت نیست
که بی او نیست خاطر را تسلی
از این شوریده دایم در گریز است
چو من صد مبتلایش مبتلای است
پیش مرغ دل دیوانه دارد
به لب قندی چه قندی کام دل ها
دهانش حقه اما پر از گوهر
دهان کان نمک یا پسته شور
مکرر گفتمش من تنگ شکر

یکی زد طعنه بر مجنون دل ریش
جوابش داد کای از عشق عاری
خندگی بر دلت نامه ز شستی
نگردی در بیابان روز و شبها
چو من هرگز نکردی خاره بالین
چو مجنون با دل غمگین پر خون
همانا شور شیرین بر سرت نیست
بگفتا: گو برایم کیست لیلی
بگفتا: آنکه چشمش فتنه خیز است
بگفتا: آنکه بالایش بلای است
به رخ از خال مشکین دانه دارد
به طرف رو کمندی دام دل ها
رخش گلبرگ اما تازه و تر
نقن باشد حباب لجه نور
چه گویم زان نهان قند مکرر

که از ابرو بدست اوست شمشیر	بود چشمش چو ترک مست جان گیر
دلم خونست دایم ز اشتیاقش	مرا جان بر لب آمد از فراقش
دل ناصح به درد آمد ز دردش	چنان از درد شرح قصه کردش
به چشم خویشتن داری نم خویش	تو خاقان گریه دل داری غم خویش
نه از حرف کست اندیشه باشد	مدامت گریه ناله پیشه باشد

[12, s.345]

Məcnuna tənə

*Biri qəlbi yaralı Məcnuna tənə etdi ki:
Nə vaxta qədər ürəyinə qəm yarası vuracaqsan?
Cavabında dedi: Ey eşqdən xəbərsiz,
Dildarlıq oxu ilə yaralanmamısan.
Qəlbunə kimsənin oxu dəymədi,
Məstlikdən sən (heç vaxt) yıxılmadın.
Gecə-gündüz səhrada avara olmamısan,
Öz canını həyəcana salmamısan.
Mənim kimi heç vaxt qayanı özünə balıq etməmişən,
Mənim kimi şirin yuxuya getməmişən.
Məcnun kimi qan dolu qəmgin ürəklə
Gecə-gündüz dağ və səhranı gəzməmişən.
Ona görə başında şirin sevda yoxdur,
Leylinin eşq hekayəsinə inanmırsan.
Dedi: Mənə söylə kimdir Leyli
Ki, onsuz təsəlli tapmırsan?!
Dedi: Onun ki gözündən fitnə yağır,
Bu divanədən daim uzaq qaçır.
Dedi: Başında onun öz bəlası var,
Mənim təki yüz dənə mübtəlası var.
Üzündə qara xaldan bir danəsi var,
Dalınca düşən quştək divanə ürək var.
Üzü qəlbləri tələyə salan kəməndtək
Dodağı qənd kimi, ürəklərin kamı tək.
Üzü təzə açmış gül ləçəyi,
Ağzı gövhər dolu mücrütək.
Çənəsi nur dənizinin köpüyü,
Ağzı duz mədəni, ya duzlu püstə.
O gizli şəkərdən daha nə deyim?!
Yenə də deyirəm şəkərqabı ona.
Gözləri can alan məst türbə bənzər.
Qaşları əlində qılıntək bənzər.
Məni cana gətiribdir fərağı,*

*Qəlbim həsrətindən qanla doludur.
Bu hekayəni elə dərdli danışdı,
Nəsihət edənün ürəyi ağrıdı.
Sən, ey Xaqan, ürəyində öz qəmin varsa,
Qurumazsa heç zaman göz yaşın,
İşin daim ahu-zar olsun,
Kimsənin sözündən əndişən olmasın.*

Poeziya sənətindən söz açarkən ilk növbədə hər bir poeziya nümunəsinin daşdığı səciyyəvi xüsusiyyətlər göz önünə gəlir. Bədii əsəri şeir kimi xarakterizə edən ümdə cəhətlər vəznə, qafiyə və müəyyən formaya malik olmasıdırsa, şeir parçalarını bir-birindən fərqləndirən cəhətlər əsərdə fəsaḥət və bəlağət normalarına riayət edilməsi, bədii təsvir vasitələrinin işlənmə məharətidir. Bu lirik parçada şair ən çox təşbeh, məcaz və istiarələrdən istifadə etmişdir ki, bu da şeirin bədii dəyərinin artmasına və obrazların daxili və xarici xüsusiyyətlərinin daha qabarıq şəkildə verilməsinə xidmət edir. O, Məcnunu “qəlbi yaralı, çöllərdə gəzib qayalarda yatan” aşiq, Leylini isə “gözündən fitnə yağan, qənd kimi dodağı, gül ləçəyi kimi üzü, gövhər dolu mücrüyə, duzlu püstəyə, ya duz mədəninə bənzər ağzı, nur dəryasının köpüyünə bənzəyən çənəsi” olan gözəl kimi təsvir edir. Bu cür təşbihlər poetikada “örtülü təşbih” (تشبيه پوشيده) adlandırılır, çünki bu zaman açıq bənzətmə yolu ilə yaradılan təşbehlərdə olduğu kimi, təşbih ədatlarından (kimi, tək, sanki) istifadə edilməmişdir.

On beşinci beytdə şair bir neçə bədii sənət növünü məharətlə birləşdirmişdir. O, bu beytdə “ləfzi sənətlər”dən hesab edilən “rəddəs-sədr iləl-əcüz” (ردالصدرعلى العجز) işlətməmişdir ki, əvvəlki misranın sonundakı söz (مكرر) sonrakı misranın əvvəlində təkrar olunur. Sonra “təcahüli-arif” adlanan sənət növündən istifadə etmişdir, bu da şairin cavabını bildiyi bir sualı səsləndirməsidir (چه گویم).

Müəllif şairlik məharəti nümayiş etdirərək on birinci beytdə “dənə” (دانه) sözünü eyham şəklində işlətməmişdir, burada onun məqsədi ilk baxışda “məhbubunun üzündəki qara xal dənəsi” olsa da, ikinci misrada “quşun yemi olan dən”ə işarə edir. Şair eyni zamanda əsər boyu yeri gəldikcə təzad (شور/ شیرین) və istiarələrdən (خواب شیرین) də istifadə etmişdir. On altıncı beytdə o, yarın qaşını türk əsgərinin əlindəki qılınca bənzədərək bədii ifadə kimi həm məcaz yaratmış, həm də şairdən böyük sənətkarlıq məharəti tələb edən və şeirdə misralar arasında poetik simmetriya yaradan “ləffü-nəşr” sənətindən bəhrələnmişdir.

Sözlər arasındakı uyğunluq və mütənasiblik elmi-bədiidə “müraat ün-nəzir” və ya “tənasübi-kəlam” adlanır [13, s.168]. “Müraat ün-nəzir” poetika elminin ən işlək qaydalarındandır və Fətəli şahın bütün divanı boyu, demək olar ki, sözlər və ifadələr arasında bağlılıq mövcuddur. Nəzərdən keçirdiyimiz əsərdə də rast gəldiyimiz “müraat ün-nəzir” nümunələri (مرغ- دانه ، گریه- ناله ، دشت- هامون) şeirin bədii dəyərini artırır.

Poeziyada, xüsusilə divan ədəbiyyatında lirik məzmunlu əsərlər ən qədim dövrlərdən başlayaraq ədəbiyyatın əsas istiqamətləndirici qolu olmuşdur. Bu əsərlər

bəzən ictimai-fəlsəfi məzmun kəsb etsə də, daha çox əənəvi məhəbbət problemlərinə həsr olunmuşdu. Təbii insani duyğuların, təmiz və ülvı hisslərin tərənnümü üçün istifadə olunan lirik şeirin ən çox yayılmış və lirik-epik janrın ifadəsi üçün müəllifin qarşısında geniş imkanlar açan şeir formalarından biri məsnəvidir. Fətəli şahın nəzərdən keçirdiyimiz “Məcnuna tənə” məsnəvisi də dahi Nizami Gəncəvinin əbədiyaşar irsinin ondan sonra əsrlər boyunca davam edən təsiri nəticəsində ərsəyə gəlmiş lirik mənzum hekayələrdən biridir.

Nəticə. Fətəli şah Qacarın hakimiyyətə gəlməsindən bir neçə onillik öncəyə nəzər salsaq, farsdilli poeziyada hind üslubu adlandırılan qarmaqarışıq bir ədəbi mühitin və ondan sonra yaşanan ədəbi durğunluq dövrünün şahidi oluruq. Belə bir dövrdə klassik poeziya əənələrindən bəhrələnərək sadə və rəvan şeirləri ilə poeziyanı yenidən canlandıran Qacar şah XIX yüzillikdə yeni bir ədəbi mərhələnin ilk rüşeymlərini ərsəyə gətirmiş və fars şeirinə təzə ruh bəxş etmişdir. Şərq poetikasına – əruz, qəfiyə və bədii sənətinə incəliklərinə qədər bələd olan şairin yaradıcılığında məhəbbət mövzusu üstünlük təşkil edir. Onun lirik qəhrəmanı gözəlliyi dərk edən, ondan böyük zövq və ilham alan və yaşamağın mənasını məhəbbətdə görəən aşiqdir. Şairin qəsidə, qəzəl, saqınamə, məsnəvi, rübai və digər formalarda yazılmış lirik əsərlərindən ibarət mükəmməl divanı vardır. Bu məqalədə onun Şərq ədəbiyyatının Yusif, Züleyxa, Fərhad, Şirin kimi qəlibləşmiş obrazlarından olan Məcnun surətinə həsr etdiyi “طعنه بر مجنون” məsnəvisi və bu əsərin bədii xüsusiyyətləri araşdırılır.

Məqalədə eyni zamanda dahi Nizami Gəncəvi qələmi ilə əbədi şöhrət kəsb etmiş “Leyli və Məcnun” poemasının təsiri ilə Şərq klassik poeziyasında yaranmış məsnəvilər və mənzum hekayələr nəzərdən keçirilir. Klassik Şərq poeziyasında ilk dəfə olaraq romantik üslubda ən yüksək zirvədə duran məsnəvilər məhz Nizami Gəncəviyə məxsusdur. Öz yaradıcılığında fəlsəfə və məhəbbət lirikasını birləşdirən ustad şair özündən sonra böyük ədəbi məktəb yaratmış və bir çox şairlərin ilham pərisini qanadlandırmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. حکمت علی اصغر. مطالعه و تطبیق رومنو و ژولیت با لیلی و مجنون. تهران. 1389.
2. Beqdeli Qulamhüseyn. Yaxın Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu. Bakı, 1970
3. Səfərli Əlyar, Yusifli Xəlil. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı: Ozan, 2008, 696 s.
4. Araslı Həmid. Şərqdə “Leyli və Məcnun” əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1940, I cild.
5. Cahani Qasım. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami əənələri. Bakı: Elm, 1979, 205 s.
6. Rüstəmovə Azadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: Elm, 2008
7. مولوی "مثنوی معنوی" به کوشش محمد رضا برزگر خالقی. تهران. انتشارات الواهب الهی. 1387.
8. وحشی بافقی. دیوان اشعار. به کوشش پرویز بابائی. تهران. انتشارات نگاه. 1377.

9. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: Çarşıoğlu, 2018
10. Vaqif Molla Pənah. Əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1937, 240 s.
11. Mirəhmədov Əziz. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1998, 240 s.
12. فتحعلیشاه قاجار. دیوان خاقان. به اهتمام حسن گل محمدی. تهران. انتشارات اطلس. 1373.
13. همایی جلالالدین. فنون بلاغت و صناعات ادبی. تهران. اهورا. 1389.

Aqiq Gulnar Zohrab

Masnevi of “Sarcasm to Majnun” by Fatali shah Kajar in the context of poetical traditions of “Leyli and Majnun” by Nizami Ganjevi

S u m m a r y

Love poetry in lyrical form along with ghazals was developed in Oriental persian-speaking poetry. The creativity of Nizami Ganjavi, famous Azerbaijani poet of the XII century, considered to be the peak of romantic poetry. Poetry of Nizami based on ancient sources are rare examples of Oriental poetry which influenced the poets of future generations. The poets mentioned in the article and the examples of their poetry reflected the process of masnevi development as lyric-epic style.

One of the poets who created lyrical poetry under the influence of Nizami school was Fatali Shah Kajar, the second ruler from Kajar dynasty. In spite of his poem in mesnevi style was of small size, but the content, meaning and poetical features of the poem were the same as in perfect literary work.

Азиг Гюльнар Зохраб

Месневи Фатали шаха Каджара “Сарказм в адрес Меджнуна” в контексте поэтических традиций поэмы “Лейли и Меджнун”

Низами Гянджеви

Резюме

Наряду с газелями, любовные темы, возникшие в форме лирической поэзии, получили широкое распространение в персоязычной поэзии. Творчество азербайджанского поэта XII века Низами Гянджеви является величайшей вершиной в истории романтической поэзии. Низами создал редкие жемчужины Восточной поэзии на основе древних, знаменитых любовных легенд, а впоследствии авторы лирических поэм вдохновлялись формой и стилем Низами.

Поэты, о которых мы упоминали в этой статье, и примеры из их произведений отражают динамику развития жанра поэмы месневи как лирико-эпического жанра. Одним из поэтов, писавших лирические стихи под влиянием школы Низами, был Фатали шах Гаджар, второй правитель династии Гаджаров. Несмотря на небольшой объем, это литературное произведение, написанное в жанре месневи, с точки зрения смысла, содержания и поэтических особенностей, является совершенной художественной работой.